

ESF projekts „Profesionālajā izglītībā iesaistīto vispārīzglītojošo mācību priekšmetu pedagogu kompetences paaugstināšana”

2009/0274/1DP/1.2.1.1.2/09/IPIA/VIAA/003, ESS2009/88

E- KULTUROLOĢIJA

Autors: Andrejs Mūrnieks

1. tēma: „Kultūras jēdziens”. Teksts skolotājiem

5. apakštemats: *Civilizācija*.

Nodarbības (ja iespējams: 2 – 3 nodarbību) mērķis: Sekmēt civilizācijas jēdziena izpratni. Uzdevumi: 1) noskaidrot civilizācijas jēdziena izcelšanās vēsturi, 2) palīdzēt skolēniem izprast civilizāciju izveidošanās cēloņus, 3) palīdzēt izprast divas pieejas civilizācijas fenomena izskaidrošanā (ekonomisko determinismu un kultūras determinismu).

Skolotāja materiālā ir dota: civilizācijas jēdziena analīze, informācija par būtiskākajām civilizācijas pazīmēm un teorijām par civilizācijas izcelšanos. Atsevišķi izdalīti uzdevumu apraksti un paskaidrojumi pie tiem. Līdztekus paredzētas prezentācijas (skolotāja materiālā pievienoti atbilstoši slaidu numuri).

Skolēnam domātais saturs ietver šādus elementus: a) informatīvu tekstu, b) iespraudumus, kas padziļina, paplašina vai paskaidro saturu, kas domāti skolēnu ieinteresēšanai, c) uzdevumus, kā arī ilustratīvo materiālu d) attēlus prezentācijās. Skolēniem domātais saturs skolotāja materiālā ir **sarkanā krāsā!** Iestarpinājumi padziļinātai apguvei ir **zaļā krāsā!**

NB! Ja kulturoloģijai konkrētajā skolā ir piešķirts pietiekami daudz mācību stundu, tad šo tematu ieteicams izvērst 2 - 3 nodarbībās. Šim nolūkam paredzēta Prezentācijas materiālu otrā daļa

5. 1. Civilizācijas jēdziena izpratne

Vārds civilizācija ir atvasināts no latīņu vārdiem *civilis* – „pilsonisks”, „valstisks”, „cienījams”, „pieklājīgs” un *civilitas* – „pieklājība”. Savukārt, abi šie vārdi attiecas uz diviem citiem latīņu lietvārdiem, kas ietver visu minēto nozīmju diapazonu un tie ir:

civitas – „valsts”, „pilsoņu kopiena”, „sabiedrība”, „pilsēta” un *civis* – „pilsonis”. Tātad, paša vārda saknē ir ielikta norāde uz attīstītu **valstiskās** kopdzīves formu. (1) Tādēļ renesanses laikā, kad sāka veidoties civilizācijas jēdziens, tas apzīmēja vispirms ideāla cilvēka – pilsoņa izkoptās īpašības, tādas kā pieklājība, izglītība, pilsoniskā apziņa utt. Par stabilu terminu šis vārds kļuva tikai apgaismības laikā, kad tā nozīmju lauks vēl vairāk tika paplašināts. Vispirms Francijā un pēc tam arī citur vārds „civilizācija” sāka apzīmēt apgaismību un tikumu attīstību kā pretstatu mežonībai un tumsonībai. (2)

H. Tumans raksta: „zinātnē ļoti ātri izveidojās divas galvenās pieejas – viena uzskatīja civilizāciju par universālu parādību, kopīgu visai cilvēcei, bet otra, noraidot šādu universālismu, atklāja daudzas lokālas civilizācijas cilvēces vēsturē.

Pirmajā gadījumā paveras tiešais ceļš uz eiropocentrismu, kas sāka vērtēt visas kultūras caur Eiropas attīstības prizmu (kopš 18. gadsimta apgaismības kustības). Tas neizbēgami veidoja augstprātīgu attieksmi pret citām kultūrām, kuras „nav paspējušas” attīstīties, vai ir „novirzījušās” no „progresā taisnes”. Šāda pieeja bija arī marksisma vēstures doktrīnas pamatā ar tās formāciju koncepciju teorijā. Praksē tas izpaudās kā mēģinājumi vardarbīgi iedzīt „nepareizās” tautas sociālismā, „pārkāpjot pāri kapitālisma stadijai” (piemēram, Afganistānā).

Saskaņā ar otru pieeju katras kultūras attīstība tiek aplūkota kā atsevišķs un individuāls dzīves cikls. Tas dod iespēju iepazīt katras kultūras savdabību, atklājot tajā gan individuālas, gan universālas iezīmes.

Taču šai pieejai piemīt savas vājās vietas, no kurām galvenā ir neskaidrība par civilizācijas kritērijiem, kas, savukārt, paver iespējas autoru patvaļai un traucē vienoties par vienotu kopsaucēju. Piemēram, Osvalds Špenglers (sacerējuma „Vakareiropas bojāeja” autors) ir saskaitījis astoņas atsevišķas civilizācijas cilvēces vēsturē, bet Arnolds Toinbijs (grāmatā „Vēstures pētīšana”) spēja ieraudzīt jau divdesmit vienu civilizāciju.”

Pavisam plašā nozīmē tiek runāts arī par civilizāciju tipiem, kas ļauj klasificēt kultūru kopumus (civilizācijas) pēc būtiskākajām pazīmēm. Tās ir sekojošas:

- 1) garīgās dzīves kopīgās iezīmes;

- 2) vēsturisko un politisko likteņu kopība, ekonomiskās attīstības kopība;
- 3) kultūru savstarpējās saiknes lielākas kopības ietvaros;
- 4) kopīgas intereses un kopīgi uzdevumi.

Mēdz izdalīt šādus sabiedrību/civilizāciju tipus:

1) „dabas tipa kultūras” (nosacīti daži pētnieki tās sauc arī par civilizācijām); tās ir materiāli, tehniski un politiski neattīstītas sabiedrības, kas dzīvo, maksimāli pakļaujoties dabas ciklam un atrodoties saistībā ar dabu un atkarībā no tās; piemēram, pigmeju ciltis Āfrikā, Indijas okeāna Andamānu salu pirmiedzīvotāji u.tml.;

2) austrumu civilizācijas; tām raksturīgi: tradicionālisms, stabilitāte, valstiskuma dominēšana pār indivīdu, valstiskas un kolektīvas īpašuma formas, tieksme uz reliģisko atbrīvošanos no pasaules, nevis uz tās pārkārtošanu; piemēram, Tālo austrumu civilizācija (Ķīnas ietekme), Dienvidāzijas civilizācija (senās Indijas kultūra ietekmes zona);

3) rietumu civilizācija; tai raksturīgi: individuālisms, personas autonomija, dinamisms, brīvība, privātipašums, tieksme uz pasaules pārkārtošanu, tehnokrātisku attīstību. Pie rietumu civilizācijas pieder Eiropa, Ziemeļamerika, Austrālija;

4) mūsdienu globalizētā civilizācija; tai raksturīga ekonomiskās, politiskās, ekoloģiskās un kultūras darbības internacionalizācija. Tās sākumi saistās ar pārmaiņām Rietumeiropas un Ziemeļamerikā 20. g. beigās; mūsdienās skar jau gandrīz visu pasauli.

(sk. 5. prezentācijas 1. daļas 2.- 6. slaidu)

Iepriekš raksturoto tipoloģisko shēmu viegli var pielāgot universālajam skatījumam, kas cilvēces attīstību uztver kā vienu kopīgu plūsmu. Ja tam pievieno progresu kā universālu kategoriju, rodas tā pati vecā lineārā attīstības shēma, kas visas kultūras daļa „progresīvajās” un „atpalikušajās”. Uz šāda teorētiskā pamata mūsdienās ir radusies koncepcija par „vēstures beigām” jeb „vēstures galu”. Tas ir kulturologa Y.Fukujamas viedoklis - (3), kas it kā esot iestājies pēc sociālisma sistēmas kraha un liberāli demokrātisko vērtību uzvaras (tātad, vēsturē viss ir panākts un iestājusies „laiku pilnība” jeb „paradīze uz Zemes”). Taču šai koncepcijai joprojām oponenti lokālo civilizāciju koncepcija, kas paredz nākotnē arvien asāku civilizāciju sadursmi. Tas ir S. Hantingtona viedoklis - (4). Šajā kontekstā daudzie mūsdienu konflikti, kā arī cīņa ar terorismu, tiek interpretēti kā rietumu civilizācijas sadursme ar islāma civilizāciju. Tas nozīmē, ka vēsture ne tikai nav beigusies, bet ieiet jaunā stadijā.

Latviešu svešvārdu vārdnīcā “civilizācija” definēta kā 1) augsta sabiedriskās, materiālās un garīgās kultūras attīstības pakāpe, 2) kādas tautas vai tautu grupas kultūra, kurai bijusi svarīga loma cilvēces evolūcijā (piemēram, antīkā civilizācija, ķīniešu civilizācija), 3) materiālās un sadzīves vērtības, kas radītas augstas kultūras apstākļos. (5)

Šajā temata apguves etapā iespējams izpildīt uzdevumu nr. 1.

5.2. Civilizācijas izcelsme

Runājot par civilizācijas izcelsmi, mēdz apspriest pārejas procesu no pirmatnējas kultūras uz sarežģītākām sabiedriskās dzīves formām. Atklāts ir jautājums par civilizācijas kritērijiem. Nereti katrs pētnieks veido tos pats. Viedokļi ir ļoti atšķirīgi, tomēr tos apkopojot, var nosaukt pašas svarīgākās civilizācijas pazīmes, un tās ir:

- 1) būtiskas izmaiņas reliģiskajā sistēmā (tā kļūst sarežģītāka, tiek sistematizēta un tajā izdalās kāda centrālā ideja), kā arī morāli ētiskajā kodeksā kopumā, kas veicina būtiskas pārmaiņas pasaules uzskatā, vērtību sistēmā un sabiedriskajā dzīvē;
- 2) kvalitatīvas pārmaiņas sabiedrības organizācijā; rezultātā veidojas noteikta sabiedriskā hierarhija un tiek izveidota valsts ar tai piemītošu pārvaldes sistēmu;
- 3) ekonomiskās dzīves attīstība, kuras rezultātā pieaug darba ražīgums, notiek darbu dalīšana, veidojas specializācija un rodas jaunas ekonomiskās darbības integrācijas formas, kas atbilst jaunajai sociālajai struktūrai;
- 4) garīgā darba atdalīšana no fiziskā darba, kas noved pie rakstības izveides – līdz ar to civilizācija atstāj par sevi vēstījumu (pretstatā aizvēsturei, sākas vēsture). (1) Sk. 5. prezentācijas 1. daļas 2. slaidu)

Visu minēto faktoru dēļ kultūras attīstības procesi kļūst raitāki, t.i. dinamiskāki.

Taču pats galvenais jautājums ir tas, kādēļ visas šīs pārmaiņas notiek.

5.3. Kādēļ rodas civilizācijas?

Šajā jautājumā ir dažādas pieejas un interpretācijas. Taču, var izdalīt divas galvenās nostādnes, kas dod priekšroku vai nu a) materiālajiem, vai – b) garīgajiem faktoriem.

Pirmajā gadījumā par civilizācijas izcelsmes cēloņiem uzskata ekonomiskās vajadzības, kuras stimulē konkrēti dabas apstākļi (piemēram, ūdens trūkums vai pārbagātība izraisa irigācijas nepieciešamība utt.). Ekonomiskās vajadzības, savukārt, veicina ražošanu, darba dalīšanu, sabiedrisko kooperāciju un sociālās sistēmas izveidi. Šo koncepciju var nosaukt par ekonomisko determinismu, t.i., par tādu uzskatu sistēmu, kas visa pamatā liek ekonomiku. Civilizācija šajā skatījumā kļūst par saimniecības attīstības blakusproduktu.

Galēju izpausmi šie uzskati ir sasnieguši marksisma – ļeņinisma teorētiku darbos. Var teikt, ka mūsdienu ekonomiskais determinisms savā būtībā ir tas pats marksisms, tikai bez K.Marksa, jo no tā tiek izmesta tikai šķiru cīņas ideja un ir pamainīta frazeoloģija.

Šai koncepcijai var pārnest modernizāciju, t.i., mūsdienu stereotipu pārceļšanu pagātnē un piedēvēšanu senatnes sabiedrībām. Šīs koncepcijas kritiķi apgalvo, ka senais cilvēks nav bijis tik totāli atkarīgs no ekonomikas kā mūsdienu cilvēks. Ekonomikai senatnes sabiedrību motivāciju sistēmā ir bijusi tikai pakārtota loma. Nepārvaramas grūtības šādai interpretācijai sagādā jautājums par ekonomiskā progresa cēloņiem. Norādes uz dabas un klimatiskajiem apstākļiem neko neatrisina, jo tādā gadījumā nevar saprast, kādēļ vienādi apstākļi uz dažādām sabiedrībām atstāj tik atšķirīgu iespaidu, un kādēļ līdzīgās situācijās dažādas tautas rīkojas ļoti atšķirīgi. Minētie argumenti liek meklēt citus faktorus, kas varētu būt noteicoši civilizācijas tapšanas procesā.

Mūsdienās arvien vairāk pētnieku pieņem viedokli, ka izmaiņu pamatā bija nevis ekonomiskās vajadzības, bet cilvēku apziņa, izvēles, kas sakņojās dažādā vērtību izpratnē. (Sk. 5. prezentācija 2. daļas 3. slaidu)

Katras lielas kultūras pamatā ir konstatējams kāds idejisks impulss, kas to ir radījis. Domstarpības rodas, kad pētnieki mēģina noformulēt, kas tad liek cilvēku dvēselēs iedegties radošajam garam. Viens pētnieks runā par mistisko kultūras „dvēseli,” (O. Špenglers), nepaskaidrojot tās būtību, cits spriež par kādu lielu ilūziju, kas baro kultūru (J. Andrejevs), bet trešais definē to kā kultūras „bāzes scenāriju”, uz kura pamata tiek veidotas visas kultūras formas (V. Rozins).

Kopumā var secināt, ka visos gadījumos tiek runāts par kādu **augstāku ideju**, kas sākotnēji veido kultūras saturisko kodolu un motivē cilvēkus radošai darbībai un sabiedriskai organizācijai. (Sk. 5. prezentācija 2. daļas 4. slaidu)

Svarīgi ir tas, ka visos gadījumos var atrast kādu sabiedrības vairumam ļoti būtisku idejisku motivāciju, kurai **nav** pragmatisks, šauri praktisks raksturs.

Tas ir loģiski, jo radošais gars nevar iedvesmoties no ikdienišķām vajadzībām, tam ir nepieciešams augstāka līmeņa stimul. Pats par sevi saprotams, ka dzīves uzturēšanas uzdevumu risināšanai nav vajadzīga kultūra. Māksla, dzeja, filozofija, reliģija un viss pārējais, ko mēs pieskaitām pie kultūras, nav vajadzīgs, lai uzturētu cilvēka bioloģisko eksistenci.

Tātad, kultūra apkalpo kādas citas, neikdienišķas vajadzības. Senie cilvēki būvēja piramīdas, svētnīcas un kapenes ne tādēļ, lai veicinātu ekonomisko efektivitāti (lai gan vēlāk šādā celtniecībā atrastie tehnoloģiskie paņēmieni, protams, tika izmantoti arī citiem, praktiskiem mērķiem). Seno civilizāciju milzīgās būves prasīja lielus pūliņus un visas sabiedrības spēku koncentrāciju augstāko mērķu labā. (6)

Nedz piramīdas, nedz svētnīcas nav padarījušas cilvēku dzīvi komfortablāku, ērtāku vai materiāli bagātāku. Arī valdniekiem, kas uzraudzīja un organizēja celtniecības darbus, tās nebija vajadzīgas, jo viņu autoritāti svētīja reliģija un viņiem nebija jādomā par to, vai viņi tiks ievēlēti nākamajās vēlēšanās. (Sk. 5. prezentācija 2. daļas 4. un 12.-20. slaidu)

Ir skaidrs, ka visi ideju impulsi, kas ir radījuši lielās civilizācijas, ir dzimuši reliģiskās pasaules ainās ietvaros. **Reliģija** bija tas spēks, kas piešķīra jēgu ikvienai cilvēku darbībai – politiskai, sociālai, ekonomiskai. (Sk. 5. prezentācija 2. daļas 6. slaidu)

Mūsdienu arheologu pētījumi pierāda, ka visas senās civilizācijas ir radušās pilsētās, taču visas senākās pilsētas, kas vien ir pazīstamas, vispirms ir bijuši reliģiskie centri un tikai vēlāk laika gaitā ir izveidojušies par varas un valsts centriem. (Sk. 5. prezentācija 2. daļas 22. un 23. slaidu)

Pētnieki pierāda: pirmkārt, pilsētu izveidi noteica garīgi, neekonomiski faktori. Pavisam vienkārši runājot, cilvēkiem bija vēlme dzīvot kopā. Šajā vēlmē savu lomu spēlēja gan drošības faktors, gan idejiskais faktors.

Otrkārt, pirmās pilsētas veidojās apkārt senākām svētnīcām, kuras padarīja pilsētas par sakrālajiem un administratīvajiem centriem. Valsts un valdnieka pils parādījās vēlāk. (Sk. 5. prezentācija 2. daļas 11. - 30. slaidu)

Tātad, svētnīca bija katras agrīnās civilizācijas integrējošais centrs. Tas nozīmē, ka izšķirošu lomu gan pilsētu, gan civilizāciju izveidē spēlēja reliģija. Katrā senajā civilizācijā mēs varam atrast šādu galveno reliģisko ideju, kas ir tās pamatā un ir tās veidotāja.

Senās Ēģiptes civilizācijā galvenā bija **nemirstības un mūžības ideja, ko iemiesoja faraons**. (Sk. 5. prezentācijas 2. daļas 12. - 21. slaidu)

Senajai Divupes civilizācijai šo ideju var noformulēt kā **kalpošanu dievam (katra pilsēta apkalpoja savu dievu, kas „mājoja” tās svētnīcā)**. (Sk. 5. prezentācija 2. daļas 22. – 29. slaidu)

Indijā tā bija **karmiskās kārtības ideja, ko iemiesoja visa sociālā iekārta un varnu (kastu) sistēma**. (Sk. 6. prezentācijas 7. slaidu)

Senajā Ķīnā bija ideja par **cilvēka harmonisku iekļaušanos kosmiskās dzīves rituālā**. (Sk. 6. prezentācijas 12. slaidu)

Arī analizējot mūsdienu civilizācijas var redzēt, ka galvenās to atšķirības veido pasaules uzskatu sistēmas, kas nosaka visas pārējās sabiedriskās dzīves formas – politisko, ekonomisko, sociālo.

Jāatzīst, ka ne vienmēr reliģija spēlē tikai pozitīvu lomu. Nereti reliģiskie priekšstati var degradēties primitīvas maģijas līmenī, un tas savukārt izraisa arī negatīvas sekas kultūrā un civilizācijas stagnāciju. (Sk. 5. prezentācijas 2. daļas 31. - 32. slaidu). Taču, arī šajā gadījumā būtiskas ir tieši sabiedrības vērtību orientācijas izvēles.

Papildus informācija: Civilizācijas jēdziena iespējamās izpratnes

Jēdziena ‘civilizācija’ definīcijas ir dažādas un tikpat dažādas ir arī tā interpretācijas.

Visbiežāk civilizācija nozīmē: īpašu kultūru / kultūru kopumu, kas veidots uz universālu, virslokālu vērtību bāzes (2) - parasti runā par vairākām civilizācijām mūsdienu pasaulē (piemēram, rietumu civilizācija, islāma civilizācija, Latīņamerika u. tml.).

‘Civilizāciju’ mūsdienās arī interpretē:

- 1) kā pretstatu starp attīstītu kultūru un „arhaisku” jeb pirmatnēju (primitīvu) kultūru;
- 2) ar ‘civilizāciju’ var saprast sabiedriskās attīstības vispārējo ideālu un progresu;
- 3) vārds „civilizācija” bieži vien tiek lietots kā sinonīms vārdam „kultūra” (tātad ‘civilizācija’ šādā nozīmē ir sabiedrības sasniegumu kopums visās dzīves jomās); vēsturiski bija pat izveidojusies tāda situācija, ka viena vai otra termina lietošana bija atkarīga no autora piederības kādai nacionālai historiogrāfijas skolai. Piemēram, raksturojot kādu kultūru, franču pētnieki parasti lietoja vārdu „civilizācija”, bet vācu zinātnieki to pašu labprātāk dēvēja par „kultūru”.
- 4) ļoti bieži ar vārdu ‘civilizācija’ saprot materiāli tehnisko attīstību - pretstatā kultūrai kā garīgai, radošai darbībai (Šo interpretāciju radīja Osvalds Špenglers, viņa skatījumā civilizācija ieguva negatīvu nozīmi, jo ar šo vārdu viņš apzīmēja kultūras degradācijas procesu, kad materiāli tehniskās vērtības izspiež garīgās vērtības. Par civilizāciju viņš nosauca to attīstības stadiju, kas seko pēc kultūras nāves). (7);
- 5) ‘civilizāciju’ var saprast kā normatīvas uzvedības kompleksu;
- 6) ‘civilizācija’ raksturo augstu sabiedrības attīstības līmeni.

Retāk ar šo vārdu saprot:

- 7) pašu sabiedrību ar visiem tās komponentiem;
- 8) pilsētu un pilsētas sabiedrisko dzīvi;
- 9) konkrēti moderno rietumu sabiedrību ar tās politisko un tehnoloģisko attīstības līmeni.

Tātad, interpretāciju diapazons ir ļoti plašs – no kultūras sinonīma līdz tās pretmetam. Šajos apstākļos civilizācijas jēdziena izpratne katru reizi ir atkarīga no lietošanas konteksta. Piemēram, runājot par civilizāciju vēsturi, mēs runājam par lokālām kultūrām vai lielākiem kultūru kopumiem un to attīstību laika gaitā. Šādā skatījumā civilizācija ir plašāks jēdziens par kultūru un viena civilizācija var aptvert uzreiz vairākas kultūras (piemēram, mūsdienu Rietumu civilizācija ir dažādu tautu kultūru un sarežģītu kultūras procesu kopums, Senās Romas civilizācija aptvēra gan Senās Grieķijas, gan citu zemju kultūras). Turklāt daži pētnieki uzskata, ka arī vispārinātā nozīmē kultūra ir civilizācijas sastāvdaļa, jo civilizācija aptver visus sabiedrības aspektus, bet kultūra – tikai garīgos.

Literatūra:

1. Mūrnieks, A. *Ieskats kultūras un reliģiju vēsturē. I. daļa. Aizvēsture. Austrumu civilizācijas.* – Rīga: RaKa, 1998 – 95. lpp.
2. Гуревич, П.С. *Философия культуры*, Москва: Аспект Пресс, 1995. – 208. - 225. lpp.
3. Fukuyama, Y. F. *The End of History and the Last Man.* – New York: The Free Press, 1992
4. Huntington, S. *The Clash of Civilizations and the Remaking of the World Order.* – New York: Simon&Schuster, 1998
5. Svešvārdu vārdnīca. Dr. philol. J.Baldunčika redakcijā. Rīga: Jumava, 1999
6. Ralfs, F. L., Leners R., Mičems S., Berns E. M. *Pasaules civilizācijas*, Rīga: Raka, 1999
7. Spengler, O. *The Decline of the West.* – Ed. Arthur Helps and Helmut Werner. Trans. Charles F. Atkinson. – New York: Oxford UP, 1991